

L'HUMANITARISME DE LES INFERMERES EN LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

RAMIÓ JOFRE, Anna¹; TORRES PENELLA, Carme²; GALLEGRO CAMINERO, Gloria³

1. *Associació Febe d'Història d'Infermeria de llengua catalana*. Barcelona (Barcelonès). anna.ramio@sjd.edu.es

2. *Associació Febe d'Història d'Infermeria de llengua catalana*. Lleida (Segrià). carme.torres@udl.cat

3. *Associació Febe d'Història d'Infermeria de llengua catalana*. Illes Balears. gloriagallego@gmail.com

Rebut: 23 de juny de 2022

Acceptat: 6 de setembre de 2022

PARAULES CLAU:

- *Infermeres*
- *Guerra Civil* espanyola
- *Identitat*
- *Valors professionals*
- *Catalunya*

PALABRAS CLAVE:

- *Enfermeras*
- *Guerra Civil* española
- *Identidad*
- *Valores profesionales*
- *Cataluña*

KEYWORDS:

- *Nurses*
- *Spanish Civil War*
- *Identity*
- *Professional values*
- *Catalonia*

RESUM: Es mostren els aspectes humanitaris de les cures que les infermeres van oferir als combatents i a la població a la Guerra Civil Espanyola (1936-39). A la pràctica infermera emergeixen actituds que s'adhereixen a valors professionals significatius d'altruisme, dignitat humana, tracte igualitari i sentit estètic. Tenir cura basada en coneixements, respecte, sensibilitat i creativitat, va repercutir en la millora de la salut.

EL HUMANITARISMO DE LAS ENFERMERAS EN LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA. RESUMEN: Se muestran los aspectos humanitarios de los cuidados que las enfermeras ofrecieron a los combatientes y a la población en la Guerra Civil Española (1936-39). En la práctica enfermera emergen actitudes que se adhieren a valores profesionales significativos de altruismo, dignidad humana, trato igualitario y sentido estético. El cuidado basado en conocimientos, respeto, sensibilidad y creatividad, repercutieron en la mejora de la salud.

THE HUMANITARIANITY OF NURSES IN THE SPANISH CIVIL WAR. ABSTRACT: The humanitarian aspects of the care that nurses offered to the combatants and population in the Spanish Civil War (1936-39) are shown. In nursing practice, attitudes emerge that adhere to significant professional values of altruism, human dignity, equal treatment, and aesthetic sense. Care based on knowledge, respect, sensitivity, and creativity, had an impact on improving health.

CITACIÓ DE L'ARTICLE: RAMIÓ JOFRE, Anna; TORRES PENELLA, Carme; GALLEGRO CAMINERO, Gloria. "L'humanitarisme de les infermeres en la Guerra Civil espanyola". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2023; 79: 103-120. <https://doi.org/10.1344/gimbernat2022.79.5>

Aquest document està subjecte a una llicència Creative Commons
© Anna Ramió Jofre; Carme Torres Penella; Gloria Gallego Caminero, 2023

DOI:10.1344/gimbernat2023.79.5

GUERRA, VÍCTIMES, SEQÜELES

La Guerra Civil Espanyola (GC) va ser una tragèdia humanitària iniciada el juliol de 1936 amb el cop d'estat de les forces revoltades contra el Govern de la Segona República Espanyola, legalment constituït. Va ser un conflicte social en què van confluïr: lluita de classes armada, guerra de religió, enfrontament de nacionalismes lluita entre dictadura militar i democràcia republicana, entre revolució i contrarevolució, entre feixisme i comunisme.¹

Més de vuitanta anys després del final del conflicte bèl·lic que va marcar el segle XX espanyol, els historiadors intenten precisar la xifra de víctimes de la contesa. L'hispanista Paul Preston, servint-se de desenes d'historiadors locals, explica els estralls humans de la GC per a tots dos bàndols. Conclouen que almenys 300.000 persones van perdre la vida en els diversos fronts de guerra i prop de 200.000 homes i dones van ser assassinats a la rereguarda, executats extrajudicialment o després de precaris processos legals. Molts altres van ser víctimes dels bombardejos i els èxodes que van seguir després de l'ocupació del territori per part de les forces militars de Franco. Després de la victòria definitiva del bàndol franquista a finals de març de 1939, al voltant de 20.000 republicans van ser executats. Molts més van morir de gana i malalties a les presons i camps de concentració espanyols, on s'amuntegaven en condicions infrahumanes. Altres van morir a causa de les dures condicions dels batallons de treball. A més de 500.000 persones no els va quedar més escapatòria que l'exili com a refugiats, morint-ne molts als camps d'internament francesos. Diversos milers van acabar als camps d'extermini nazis. Tot això constitueix el que Paul Preston anomena l'holocaust espanyol.²

Des de l'enfocament de la demografia, Silvestre i Ortega³ han estimat les pèrdues comparant segons la tendència històrica probable, la població que hauria d'haver tingut Espanya, a la GC i primera postguerra (1936-1942), en el cas de no haver patit el conflicte, amb què després realment va registrar el país durant aquell sexenni tràgic. En xifres rodones, la població el 1939 tenia 750.000 habitants menys que els esperables per a aquelles dates. El 1942, les seqüeles es van acumular i els registres difereixen en 1.150.000 persones de les xifres previsibles per a aquest any.⁴

El Centre d'Història Contemporània de Catalunya fa tres dècades que elabora una relació nominal dels morts —només al territori de Catalunya— que s'han pogut identificar fins ara —catalans o no catalans dels dos bàndols de la contesa—. Aquest centre, que estima que s'arribarà a la xifra de 80.000 víctimes en territori català, ha

elaborat una base de dades oberta i pública, anomenada Cost Humà de la Guerra Civil, que compta actualment amb 55.170 registres, que identifiquen les persones mortes i desaparegudes a Catalunya. La majoria són homes (93,59%) i la causa principal de la mort és l'acció de guerra (61,3%), seguida de les víctimes a la rereguarda (14,7%) o per efecte dels bombardejos (8, 3%), entre altres causes de menys significat.⁵

Les xifres de les víctimes, sens dubte, són importants, però no van ser menors els danys sobreafegits que van acompanyar el conflicte. Encara que de difícil quantificació, hi va haver un enorme patiment, angoixa, inseguretat, dolor, desesperança o dol, que van sofrir tant els combatents com la població civil, com a conseqüència, no només de les pèrdues irreparables, sinó també de la pobresa i la fam, malalties incapacitants, traumatismes amb seqüeles, injustícies, humiliacions o empresonament, entre altres causes lesives que van seguir la contesa.

L'HUMANITARISME EN INFERMERIA

En aquest treball prenem com a marc de referència l'humanitarisme o l'enfocament humanista dels patiments de la humanitat. La gènesi de la sensibilitat humanitària, segons Thomas Laqueur, va ser un llarg procés iniciat al segle XVIII i estès progressivament durant el XIX a través de narratives humanitàries que, a poc a poc, van anar consolidant l'imaginari humanitari.⁶

L' humanitarisme promou la doctrina de prestació d'assistència a altres i el deure de suscitar el benestar humà; impulsa les persones a salvar vides, alleujar el patiment i promoure la dignitat humana en desastres naturals o provocats intencionadament. L'humanitarisme accepta persones i moviments de tot l'espectre polític. Aquesta ideologia informal es pot resumir en una cita d'Albert Schweitzer "l'humanitarisme consisteix a no sacrificar mai un ésser humà per un objecte".⁷ Tant la filosofia o ideari de l'humanitarisme com el de l'humanisme tenen com a objecte l'ésser humà, la seva essència. Per això, la seva cura és considerada un humanisme per a Cynthia Fleury, filòsofa i psicoanalista, en basar-ho en l'atenció de cadascú cap als altres, però en particular, en la cura dels malalts.⁸

La ciència de la cura humana és la pròpia d'Infermeria, en definir clarament en el seu objecte d'estudi: proporcionar cura professional a les persones que, en interacció contínua amb el seu entorn, viuen experiències de salut-malaltia. Per aconseguir-ho, les infermeres s'esmercen a satisfer les necessitats bàsiques que

donen suport a la vida de les persones mitjançant un mètode propi anomenat Procés d'Atenció d'Infermeria, que no és més que una adaptació del mètode científic al nostre camp disciplinari. Una tradició infermera històricocultural que es perd a la nit dels temps.⁹

L'humanitarisme institucional en guerra més reeixit ha estat el creat per la Creu Roja des de 1862. Tenia consensuat un model d'ajuda sanitària i de socors a través dels comitès existents a cada país. En temps de guerra, entre altres, proporcionant infermeres voluntàries i establint llocs de primers auxilis on l'exèrcit ho sol·licités. En temps de pau, dedicant-se els comitès nacionals a la formació d'infermeres voluntàries i a la creació de magatzems de material sanitari. Així mateix, aconseguint l'acord internacional per a garantir la immunitat dels ferits i del material sanitari per al seu socors.¹⁰

L'humanitarisme de la pràctica infermera en els conflictes bèl·lics té com a valor essencial la defensa, promoció i preservació de la dignitat humana, aspectes ben reflectits actualment al Codi d'ètica de les infermeres catalanes, que afirma que la dignitat de la persona “és el valor fonamental inherent a la naturalesa humana i a la ciència infermera”.¹¹

La disciplina infermera concep la persona amb uns drets inalienables que, per la seva dignitat, mereix ser cuidada amb la més gran consideració i respecte. Els codis d'ètica i treballs sobre la professió infermera mostren els valors que s'adhereixen amb més força per exercir el seu paper professional i social de tenir cura de les persones.^{11,12} El bon cuidar, és a dir, aquelles cures que es desenvolupen basant-se en el coneixement i valors professionals, és percebut proper per les persones ateses que n'han estat participants i són les que anomenem que tenen un caràcter humanitari.

La finalitat d'aquest treball és mostrar els aspectes humanitaris de les cures que les infermeres van oferir als combatents i la població a la GC, en el context social i de formació de les dones que van participar en el conflicte bèl·lic. El període històric és el comprès entre els anys 1936-1939. L'àmbit territorial és l'espanyol i específicament amb més representació de l'espai català. Les fonts emprades són directes i indirectes. Les directes, a través de dotze entrevistes extenses d'infermeres catalanes que van treballar durant el conflicte al territori de Catalunya, els relats de les quals estan compilats al llibre *Enfermeras de Guerra*¹³ i les indirectes sobre historiografia d'infermeres brigadistes que relaten les vivències i experiències de la

seva participació al conflicte durant el mateix període; bibliografia de referència i altres fonts documentals. L'anàlisi sobre l'humanitarisme de les infermeres s'ha fet basant-nos en dos treballs sobre valors professionals: *Valores y actitudes profesionales. Estudio de la práctica profesional enfermera en Catalunya*¹² i *El Codi d'Ètica de les infermeres i infermers de Catalunya*.¹¹

INFERMERES. UNA RESPOSTA DE GÈNERE

La II República Espanyola portà a terme una sèrie de polítiques de gènere amb què pretenia contribuir a la modernització de la societat del país. Les dones van aconseguir trencar per primera vegada a la nostra història les barreres que impedièren accedir als drets polítics i, en particular, al sufragi. La Constitució del 1931 els va donar aquesta possibilitat, així com altres drets que haguessin permès la seva emancipació: divorci, possibilitat d'ocupar llocs de treball i millors condicions laborals, entre d'altres.¹⁴

La situació catastròfica de la guerra va generar des del primer moment demandes de dones al front i la rereguarda, especialment d'infermeres. Moltes dones, a excepció d'una minoria que, o bé van formar part de les milícies armades, o van treballar a les fàbriques i tallers, van veure a la Infermeria, lluny de les armes, l'oportunitat de cooperar humanitàriament a la GC, defensant postures personals des de diferents perspectives (valors, ideologies, gènere, religió o ètnia). Durant la GC, dones amb formació o voluntàries es van integrar als serveis sanitaris i socials dels bàndols enfrontats (revoltat i governamental).

Una de les peculiaritats de la GC és que va convocar també centenars de dones internacionals. La major part van ser infermeres que es van sentir cridades des dels seus països a participar. La major part ho va fer a favor de la II República. Es calcula que un 30% eren d'origen jueu, d'altres van ser convocades en els seus països des de mobilitzacions d'esquerra, aleshores amenaçades, tant com les d'origen jueu per l'auge del feixisme i el nazisme. Es calcula que unes 600 dones formades com a infermeres a desenes de països o capacitades a Espanya per ser-ho, van participar lluny del seu entorn local o familiar, cuidant els malalts, ferits, orfes i exiliats nacionals o internacionals del bàndol republicà. La major part van formar part de les Brigades Internacionals, en què van participar prop de 35.000 combatents procedents de tot el món.^{15,16} De forma excepcional, el bàndol revoltat també va comptar amb la presència d'infermeres internacionals com Priscilla Scott-Ellis o Florence Farmborough.

ATENCIÓ SANITÀRIA I EDUCACIÓ INFERMERA A LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA

El territori català va ser un dels darrers ocupats per les tropes franquistes, però les conseqüències de la guerra, pel que fa a l'atenció sanitària, es van fer sentir des de l'inici del conflicte. Catalunya gaudia d'una autonomia gairebé absoluta dins de l'Espanya republicana, fet que va permetre que el Govern de la Generalitat creés una política sanitària i social pròpia: una organització descentralitzada de l'assistència, per comarques, amb centres primaris (població, domicili), secundaris (hospitals comarcals) i terciaris (hospitals comarcals ampliat), així com centres d'atenció especial per a persones grans, malalts crònics i de recuperació.^{17,18}

Una sanitat, en definitiva, adreçada a la població civil i de rereguarda que donava prioritat a la prevenció i la solidaritat davant de la curació i la beneficència. Alhora, es va establir una sanitat de guerra encaminada a l'atenció militar com a instrument sanador de ferits i malalts.^{19,20}

En esclatar la guerra, les cures d'infermeria dels centres sanitaris estaven principalment gestionades per congregacions religioses. Arran del nou ordre revolucionari anticlerical de la II República, la Generalitat, el maig del 1936, ja havia iniciat el relleu del personal religiós per personal laic als centres hospitalaris i d'assistència social. A la necessitat d'infermeres provocada per aquest procés de laïcització, s'hi va sumar l'extraordinària demanda d'infermeres a partir de la revolta del 18 de juliol de 1936. La II República i la Generalitat de Catalunya, totes dues constituïdes legalment, hi van haver de fer front.²¹

Les escoles d'infermeres catalanes havien graduat des de 1919 més de 600 infermeres formades a les escoles pioneres de Catalunya: l'Escola d'Infermeres de Santa Madrona des de 1917, l'Escola Especial d'Infermeres Auxiliars de Medicina de la Mancomunitat de Catalunya (1917-1924) i l'Escola d'Infermeres de la Generalitat de Catalunya (1933-1938); a aquestes, caldria sumar les infermeres de les escoles de la Creu Roja existents a les quatre províncies catalanes, que formaven infermeres regularment des dels anys 1920.^{22,23}

Malgrat això, aquests centenars d'infermeres formades no van ser suficients per afrontar les necessitats sanitàries derivades de la guerra. Per

solucionar l'escassetat d'infermeres, la Generalitat va sol·licitar aquestes professionals a les associacions, partits polítics i sindicats i va requerir a través dels mitjans de comunicació –ràdio i premsa– que les dones es presentessin voluntàriament per a aquesta comesa. Moltes joves del país es van oferir a fer aquestes funcions i diverses organitzacions sindicals i ciutadanes van organitzar cursos breus amb l'objectiu de capacitar-les tan bé com era possible. Es va organitzar també formació en els mateixos hospitals, on els metges i les infermeres professionals ensenyaven a les joves voluntàries.²⁴

La Generalitat va reconèixer el servei valuós d'aquestes dones voluntàries, en un moment de necessitat urgent, però, acordava que no podia persistir indefinidament un sistema d'iniciativa espontània. A partir de juny de 1937 va revisar els certificats atorgats des del 19 de juliol de 1936, i va perfeccionar l'aprenentatge d'aquelles infermeres que mostraren una preparació deficient, havent de sotmetre's a una prova d'avaluació per tal d'obtenir el certificat d'aptitud que acredités la seva competència per exercir el càrrec d'infermera.²⁵

La resposta de les infermeres a la prova va ser espectacular. La formació acadèmica oficial i no oficial de les infermeres a Catalunya va continuar durant la GC depenent de la Facultat de Medicina de Barcelona. Al llibre de registre d'expedients d'infermeres es verifica l'augment del nombre de matriculades durant els dos primers anys de guerra, únics anys que van gaudir d'aquesta possibilitat, amb prop de 2.408 matriculades, en comparació de les 600 dels dos anys anteriors a la guerra. Més del 62% van aconseguir el certificat d'aptitud que les acreditava per a exercir.²⁶ Aquest fet mostra la voluntat de les infermeres de complir les exigències de la Generalitat per poder continuar als seus llocs de treball.

La professió d'infermera durant la guerra va adquirir un component polític i de classe decisius, suposant per a moltes dones un gran èxit de promoció social i una expansió d'horitzó professional.²⁷ No obstant això, aquesta visió progressista de la dona va durar poc; el model de dona que es va establir a partir del final de la Guerra Civil per part del règim militar va suposar un notable retrocés. La dictadura franquista va imposar un model de societat orgànica amb una política de gènere regulada per una legislació civil que negava a les dones qualsevol mena d'autonomia individual i, d'altra banda, propiciava la reclusió de les dones a l'àmbit domèstic, assegurant-ne la subordinació.¹⁴

L'HUMANITARISME DE LES INFERMERES QUE VAN PARTICIPAR EN LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

La pràctica humanitària de les infermeres que van participar en la GC la trobem als relats de cures que elles realitzaven als soldats ferits i a la població civil. Són maneres de cuidar que emergeixen actituds en situacions diverses i en diferents contextos. Aquestes actituds s'adhereixen a determinats valors professionals significatius, com ara l'altruisme, la dignitat humana, la igualtat o tracte igualitari i el sentit estètic. La seva finalitat era millorar la salut i el benestar de les persones ateses.

Un valor significatiu és el valor altruista; fa esment a la disposició de procurar el bé de les persones de manera desinteressada, fins i tot contra l'interès propi.²⁸ Aquest valor es considera un traç inequívoc de les professions i, específicament, les de l'àmbit sanitari.²⁹ Les actituds d'ajuda, compromís i compassió són, en general, les que destaquen més entre les experiències cuidadores.¹² Durant el període de guerra són les actituds que, des del seu convenciment, van portar a les infermeres a continuar cuidant, a mantenir-se en el seu paper i no defallir.

Diversos testimonis d'infermeres de la GC il·lustren la forta voluntat d'ajuda als altres, que les conduí a posar-se a disposició dels serveis sanitaris. La infermera Carmen Barrull ho expressa amb aquestes paraules: “Demanaven infermeres i conductors d'ambulàncies, vaig decidir fer-me infermera de guerra per col·laborar”.³⁰ La seva decisió d'ajuda va ser ferma. Mª Victòria Santamaría, infermera, malgrat una forta oposició familiar, decideix ajudar: “A casa no em deixaven anar a l'hospital, però jo ho tenia ficat al cap [...] vaig fugir de casa i els hi vaig deixar una nota a la família que deia —me'n vaig a l'hospital de Cambrils—”.³¹ Una altra infermera, Càndida Sala, explica la seva decisió de cuidar els altres: “Dels meus pares vaig aprendre la humanitat amb què cuidaven la meva germana malalta [...] em vaig dir —jo em faré infermera— [...] l'important per a nosaltres infermeres, era la persona i el seu benestar”.³² Carmen Casas, també relata la seva motivació per a cuidar: “Volia ser infermera per tenir cura dels ferits i vaig començar el curs de sis mesos de la Generalitat per a ser infermera de guerra”.³³

El testimoni d'Una Wilson, infermera neozelandesa, especialitzada en cirurgia, molt experta i competent, en ser entrevistada sobre la seva participació en la GC es referia a l'ajuda manifestant: “Sabem que estem fent alguna cosa que de veritat té sentit”.³⁴ L'ajut a les persones en el context bèl·lic és viscut com un element essencial que dona sentit a la vida de les infermeres, enmig del'absurditat que implica tota contesa.

El compromís amb les persones i la societat és una actitud que les infermeres expressen i que, en algun cas, va unida a la ideologia com en el cas de Maria Sans: “Vaig decidir anar a la guerra perquè soc una antifeixista cent per cent. Jo sabia que a la guerra no hi podia anar, perquè era una dona i les dones a primera línia de foc no tenim res a fer, però sí que es podia fer coses a la rereguarda”.³⁵ A l'Hospital d'Igualada, amb cinquanta llits i escassos recursos, la infermera Guadalupe Cussó relata el compromís i responsabilitat desenvolupats per elles per a mantenir l'hospital actiu: “Les monges durant la guerra van poder continuar treballant, eren les vedrunes, almenys n'hi van quedar quatre o cinc, vestides sense l'hàbit religiós. Eren molt bones infermeres, feien cures i eren les responsables de quiròfan, la cuina i els altres serveis [...] la germana Àngela, gran infermera, va dirigir l'hospital”.³⁶

El Dr. Edward K. Barsky, encarregat d'organitzar i dirigir l'ajuda nord-americana, en ser preguntat sobre els motius de reclutament del conjunt de sanitaris voluntaris, fa referència a la motivació que els porta a lluitar a Espanya: “No són aventurers. No lluiten pel sou. Saben que defensen les seves vides, les seves llars i el seu país del feixisme i també que lluiten contra el perill de la paraula feixisme”.³⁷

La implicació compromesa de les infermeres en les donacions de sang fou habitual. Mary Bingham, infermera americana i mexicana, revela: “Com que no disposàvem d'un banc de sang, i necessitàvem una altra transfusió, de nou vaig oferir la meva”.³⁸ La infermera australiana Agnès Hodgson manifesta la seva satisfacció al poder participar en les donacions organitzades a Barcelona abans d'anar al front.³⁴ La mateixa actitud generosa és relatada per altres infermeres, quan la donació salva una vida; Ramona Gurnés així ho expressa: “Es necessitava 600 ml de sang de transfusió directa per a un jove operat. La família no podia i me la van extreure a mi”.³⁹ Aquesta actitud compromesa de donar sang, a alguna d'elles va costar-li la vida. Maria Sans explica: “La mort de la meva companya Antònia la vaig sentir molt. Ella era del grup 0 universal i donava sang massa sovint per a fer transfusions als malalts. Morí a conseqüència d'això. Al seu enterrament, hi va anar molta gent i tots els malalts que van poder”.³⁵ Són comportaments heroics en el context bèl·lic de destrucció en què vivien.

La compassió, actitud humana que es manifesta en comprendre el sofriment de la persona atesa, genera accions que poden apaivagar el seu malestar. Maria Sans ho descriu amb aquestes paraules: “Quan se'm moria un pacient semblava que perdia una cosa meva, perquè tots van venir a lluitar contra Franco i deien — estem perdent!— Llegien els diaris que portaven els mapes amb les últimes notícies dels fronts i veien que s'anava perdent la guerra, i això les omplia de tristesa”.³⁵

Esther Silverstein, infermera nord-americana d'ascendència semita, descriu desconsolada un dels terribles bombardejos que presencià el 1937 a la plaça del mercat de la ciutat de Lleida:

“Eren les quatre de la tarda. Totes les mares estaven al mercat comprant coses pel sopar, i tots els nens petits acabaven de sortit de l'escola i estaven comprant caramels d'un cèntim i els cinc bombarders italians van venir i va ploure destrucció sobre aquestes dones i nens. No podia suportar la visió d'aquestes mares buscant als seus nadons al mercat, i els trossos d'aquests nens llençats per tot arreu. No hi va haver sirenes. Els bombarders van arribar massa ràpid [...] Nosaltres (el personal mèdic) ens vam quedar. No m'oblidaré de Lleida fins que em mori [...] No es pot permetre que els nens petits no puguin comprar caramels a la plaça del mercat sense que els plogui plom damunt [...] Alguna mala cosa està passant quan això està permès [...] Alguna cosa hem de fer”.⁴⁰

Al sofriment físic s'hi afegí el psíquic de la derrota. Es donaren situacions d'una duresa extrema, com explica la infermera Pilar de Viala: “Sovint operaven en el mateix llit dels pacients perquè no podíem moure'ls. El metge, en operar deia —Miri, fixi's, fixi's com està aquest xicot per dins [...] rebentat— i jo recordo que em queien unes llàgrimes!”⁴¹

El valor a la dignitat humana és el valor fonamental, està relacionat directament amb el reconeixement que les persones tenen pel fet de ser-ho. Les infermeres vetllaven per a mantenir la dignitat, més, si és possible, en situacions i contextos on l'atenció a les persones altament vulnerables es fa imprescindible.⁴¹ Les actituds de més prevalença que van unides a aquest valor són la consideració i el respecte.⁴² En la Guerra Civil, les infermeres tenien cura dels soldats ferits amb respecte. Tenien una cura especial dels que estaven a punt de morir. Encara avui, el record està viu en les seves memòries, com explica Pilar de Viala: “Moltes nits em desperto amb els ulls plens de llàgrimes i no puc dormir, perquè recordo les lliteres per terra i les veus dels ferits que em suplicaven: —senyoreta, per favor que em moro, tregui'm d'aquí!— senyoreta que em moro!— Què podies fer? —donar-los-hi la mà i consolar—”.⁴¹ Les infermeres intentaven que poguessin morir, almenys, damunt d'un llit, no per terra, i els acompanyaven per a que no morissin sols.

A més del respecte i la consideració mostrada als ferits crítics, procuraven donar a aquests últims, quan morien, les últimes atencions amb extrema sensibilitat. Carme Barrull

relata el que va viure: “Una nit, mentre estava de guàrdia sense llum, trucaren a la porta. [...] Eren uns militants de la CNT (Sindicat de la Confederació Nacional del Treball) que portaven el cadàver d'un jove molt conegut pels seus mítings; tenia el cap i la cara destrossats, sols li quedava el cuir cabellut. Vaig fer una bola amb el paper de color blau del paquet de cotó fluix, i li vaig posar en lloc del cap. Després vaig embenar la bola de forma que li sortís alguns cabells pel front i semblava que conservava el seu cap”.³⁰

Si la mort dels soldats era sempre una situació dura d'assumir, encara ho era més quan sobrevenia a joves brigadistes; els sentiments de dolor que generava la seva pèrdua eren intensos. Maria Sans explica: “Una situació molt dolorosa fou acompanyar, mentre moria, a un jove anglès. Ell demanà a Ina, la meua infermera anglesa, que escrigués una carta a la seva mare. Ina es va posar a plorar i jo també, perquè és molt trist morir tan jove, lluny de casa, i que la seva mort no servís per a res!” El record d'aquests joves perdurà en la seva memòria i afegeix: “Dins del meu cor ho tinc tot escrit, perquè em va impressionar molt els joves soldats internacionals que vingueren del seu país a lluitar aquí, van donar la seva vida i al final es va perdre la guerra. Penso en les seves mares, que tenien els seus fills enterrats aquí. Estaven en una fossa comuna i vaig dir al meu partit polític —m'agradaria que a aquests camarades que han mort aquí per nosaltres, se'ls fes alguna cosa— i a petició d'aquesta infermera, es va construir el monument a les Brigades Internacionals en el vell cementiri de Mataró, de marbre rosa, amb tots els noms dels soldats i les nacions de procedència; el primer nom és d'un jove suec de dinou anys.”³⁵

Alun Melai Williams, brigadista gal·lès que formava part dels serveis sanitaris internacionals, indicava: “Molts van morir i no hi havia ni lloc ni gent que els enterrés. No tenien documents d'identificació, res [...] Fins avui, ningú sap on foren enterrats els morts i qui va morir”.⁴²

Maria Sans mostra el respecte als soldats ferits mitjançant una activitat quotidiana com el de donar-los-hi el menjar: “Repartíem el menjar corrent perquè no es refredés; els que no podien menjar sols per estar enguixats o perquè els faltaven els braços, se'ls donava el menjar a la boca”.³⁵ Guadalupe Cussó relata les atencions que donaven als malalts de Canàries: “Pobrets!, no rebien cartes de casa seva i no hi podien anar de cap manera; estaven desesperats. Jo mirava si els podia donar una mica de moral, feia el que podia per animar-los”.³⁶ Les infermeres fomentaven l'autonomia dels soldats ferits i malalts, ajudant-los a valdre's per ells mateixos, com declara la infermera Ana M. Viñas: “Els que podien aixecar-se anaven al menjador, i als que no podien, els hi portàvem el menjar i els hi donàvem”.⁴³

El valor igualitari o tracte igualitari es desenvolupa a través de les actituds d'acceptació incondicional, tolerància i assertivitat. Els problemes habituals d'atenció a ferits i malalts, agreujats, quan els recursos eren escassos, eren encara més complexos quan s'havia d'atendre els soldats de les tropes que lluitaven al costat de Franco. L'enemistat i tensions racials històriques existents entre espanyols i moros, juntament amb la reputació d'aquests últims per la seva crueltat extrema, intensificaren els sentiments en la seva contra. Patience Darton, infermera anglesa, confirma la resistència que es va produir quan va atendre un soldat moro malferit al coll: "Déu meu com ens odiava, ens mirava d'una manera terrible, desconfiava de nosaltres, pensava que l'anàvem a matar!"⁴⁴ Les infermeres cuidaren dels ferits i malalts sense fer distincions ideològiques, com refereix també Mary Binham, afirmant: "els soldats moros estaven molt sorpresos perquè creien que els mataríem en lloc de cuidar-los".³⁸

Es mostren experiències d'infermeres on s'identifiquen les mencionades actituds, que no sempre foren fàcils de portar a la pràctica. Així ho exposa Carme Barrull: "Abans la mort era una cosa més habitual, perquè a les cases havien mort els avis, els tiets [...] però em va impressionar la mort del germà d'una companya infermera, de manera que el dia que morí em va dir —tu sí que ets bona [...] Dona'm un petó!— I a mi em va fer molta repugnància perquè tenia la suor freda de la mort, però jo li vaig donar el petó".³⁰

A Tremp (Lleida), Emília Santaolalla, tot i que podia cuidar oficials, va escollir ocupar-se d'una sala de soldats presoners republicans en situació crítica. Assegura que: "la majoria de les noies volien treballar a l'hospital d'oficials perquè era de més categoria". Ella cuidava dels seus pacients físicament i emocionalment. A pesar del seu estat crític, Emília els visitava un per un, els preguntava el seu nom, d'on procedien, la seva adreça i el nom de la família, ho anotava tot en una llibreta. Quan va acabar la guerra, Emília contà: "vaig enviar una carta als familiars dels morts, van ser moltes les cartes perquè quasi tots van morir, i els deia on estava enterrat el seu fill, el seu pare [...] Tots els familiars em van escriure donant-me les gràcies. Alguns van venir a Tremp i jo els vaig acompanyar al cementiri".⁴⁵

Les actituds assertives es donaven quan, entre elles, s'ajudaven a suportar les condicions de la guerra i l'exili tractant les malalties concretes en la seva pràctica professional. Moltes infermeres foren en algun moment víctimes de carències alimentàries, complicacions intestinals, febres tifoides, infestació per

polls o sarna i hagueren de recolzar-se en aquests moments difícils. La infermera Alegria Royo explica la situació que va viure: “totes les persones exiliades en la Casa Refugi de Gilley (França) vam tenir sarna, i els deia que fessin com ella: cada nit, dutxar-se i rascar-se la pell de tot el cos cobert de sarna amb un fregall d'alumini fins a fer-se sang, després aplicar la pomada i cobrir el cos amb la bata blanca d'infermera i al llit. L'endemà, novament dutxar-se per treure's la pomada, rentar la bata i llençols, i així cada dia. En tres dies, fora sarna!”⁴⁶

Finalment, el valor estètic és especialment significatiu en el context de guerra, quan les cures asseguraven un mínim de benestar i confort. Per fer-ho, van utilitzar la creativitat i l'enginy. Antònia Palacín, infermera de la Llar infantil de Tremp, acompanyava els nens al barber per a tallar-los el cabell. A ella no li agradava com el barber els deixava els cabells i, per això, demanà a la directora del centre: “Si m'ho permet, els hi tallaré jo els cabells als nens”.⁴⁷ En la pràctica infermera transmetien sensibilitat, saber estar i saber apropar-se a l'altre; com ho mostra el cas de joves ferits que no volien menjar, estaven traumatitzats pel que havien viscut i tenien les mirades perdudes. La infermera Ana M. Viñas li digué al seu cap: “doctor aquest noi està tan trist que no vol menjar [...] si li donés natilles, potser se les menjaria”. El seu cap li respongué: “Anita, que és un soldat, no un nen”. Ana M. va aconseguir que mengessin, explicant contes, com si es tractés de nens.⁴³

També davant l'escassetat i precarietat de material tan imprescindible en aquells moments, elles donaven resposta, emprant la creativitat. La infermera Trinidad Gallego explica com ho feien: “Ara, imagineu de sobte convertir aquest hospital en un hospital de sang. Quasi no hi havia material. Les benes de guix, que era l'únic que es podia fer, les fèiem nosaltres; calia posar damunt la taula el guix i un munt de gent enrotllant les benes amb el guix”.⁴⁸ L'enginy flueix amb intensitat en aquests moments vitals.

Per últim, cal afegir que aquest humanitarisme de la pràctica infermera no només es va exercir durant el conflicte bèl·lic, sinó també un cop finalitzat aquest, acompanyant i assistint els refugiats i exiliats republicans als camps d'internament francesos. Molts sanitaris espanyols hi van fer cap. El col·lectiu de personal d'infermeria format per infermeres, matrones, practicants i practicantes fou el col·lectiu sanitari més nombrós en l'exili republicà espanyol de 1939 a França. Sense elles i ells, hagués estat impensable garantir el funcionament de molts dels hospitals “auxiliars” i de les infermeries dels camps de refugiats.⁴⁹

CONSIDERACIONS FINALS

En aquest període bèl·lic es constata que les dones, i en especial les infermeres, mostraren a escala social la seva vàlua més enllà de l'àmbit privat on habitualment creixien. La seva decisió de formar part dels equips sanitaris no va ser fàcil; per a la majoria significava deixar la seva família i persones significatives, encara més, per les que es van desplaçar des d'altres països, com és el cas de les brigadistes. La solidaritat mostrada per totes, a més de la sanitària, va ser el seu gran compromís social.

Les infermeres van tenir cura amb sensibilitat i respecte, essent conscients de la situació que estaven vivint, del seu paper en situacions de molta dificultat, aportant coneixements, capacitats i habilitats. Les seves pràctiques cuidadores, basades en la creativitat en condicions precàries, va repercutir en l'avenç professional.

Van mostrar un nivell d'identitat infermera alt, viscut fins a les últimes conseqüències, fins al punt que podia perillar la seva integritat física. La identitat del grup estudiat confereix un fort vincle emocional entre els seus components i dels seus components amb la societat.

Creiem que és un deure de la comunitat, en general, i de la professió infermera, en especial, donar visibilitat a l'aportació professional de les infermeres en temps de guerra. Conèixer les seves trajectòries, vivències i experiències és mostrar la integració dels valors professionals i l'alt compromís professional que van desenvolupar, d'especial transcendència en el context occidental actual, principalment per a les persones que han decidit dedicar els seus esforços a la pràctica infermera.

NOTES

1. SANTOS, Julià. *Un siglo de España, política y sociedad*. Madrid: Marcial Pons, Ediciones de Historia S.A., 1999. 308 p.
2. PRESTON, Paul. *El holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona: Debate, 2011. 859 p.
3. ORTEGA, José Antonio; SILVESTRE, Javier. *Las consecuencias demográficas de la Guerra Civil*. VIII Congreso de la Asociación Española de Historia Económica (AEHE). Santiago de Compostela: Asociación Española de Historia Económica; 2005.

4. ABAD LIÑÁN, Jose Manuel. ¿Cuántas víctimas se cobró la Guerra Civil? ¿Dónde hubo más? El País. 28-02-2019 [En línia]. Consultable a: <<https://elpais.com/politica/2019/02/11/sepa-usted/1549896518673788.html>>. [Consulta: 10 setembre 2022].
5. BARRA PENIELLO, Jordi. *Víctimas 1936-1945*. 1a. ed. Barcelona: Memorial Democràtic. Generalitat de Catalunya, 2018. 75 p.
6. LAQUER, Thomas. "Bodies, details, and the humanitarian narrative". A: Hunt, Lynn (ed.) *The new cultural history*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1989. p. 176-204.
7. LITERATO. *El humanitarismo consiste en no sacrificar jamás un ser humano a un objetivo* [En línia]. 2022. <<https://www.literato.es/p/MTQ00TMz/>> [Consulta: 16 juny 2022].
8. FLEURY, Cynthia. *Le soin est un humanisme*. Paris: Gallimard, 2019. 48 p. (Collection Tracts; 6)
9. AMEZCUA, Manuel. "¿Por qué afirmamos que la Enfermería es una disciplina consolidada?". A: *Index de Enfermería*, 2018; 27: 188-190.
10. ARRIZABALAGA, Jon. "Introduction. On the 150th anniversary of the Red Cross: new issues and perspectives in the history of war humanitarianism". A: *Asclepio*, 2014; 66: p027.
11. CONSELL DE COL·LEGIS D'INFERMERES I INFERMERS DE CATALUNYA. *El Codi d'Ètica de les infermeres i infermers de Catalunya*. Barcelona: Consell de Col·legis d'Infermeres i Infermers de Catalunya, 2014. 45 p.
12. RAMIÓ JOFRE, Anna. *Valores y actitudes profesionales. Estudio de la práctica profesional enfermera en Catalunya*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2005. 352 p.
13. RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: Ediciones San Juan de Dios. Campus Docent, 2015. 252 p. (Colección Hospitalidad; 2)
14. GIMÉNEZ MUÑOZ, María del Carmen. "El nacimiento de la enfermería durante los inicios del franquismo en España (1939-1942)". A: *Texto & Contexto-Enfermagem*, 2016; 25: e0010015.
15. GALLEGO CAMINERO, Gloria; NELSON, Sioban; GALBANY-ESTRAGUÉ, Paola. "Enfermeras internacionales en la Guerra Civil Española (1936-1939)". A: FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Mariluz; GARCÍA MARTÍNEZ, Antonio Claret; GARCÍA MARTÍNEZ, Manuel Jesús. *Un siglo cuidando a la sociedad. Centenario del reconocimiento oficial de la Enfermería en España*. Santander: Colegio Oficial de Enfermería de Santander, 2015. p. 347-352.
16. NELSON, S.; GALBANY-ESTRAGUÉS, P.; GALLEGO-CAMINERO, G. "The nurses no-one remembers: Looking for spanish nurses in accounts of the Spanish Civil War (1936-1939)". A: *Nurs Hist Rev*, 2019; 28: 63-92.
17. FERNÁNDEZ-PELLICER, Enric. "Ordenació hospitalària a Catalunya, solucions pràctiques". A: *Annals de Medicina* [Barcelona], 1932; 7 (any XXVI), p. 387-408.

18. PELÁEZ ALBENDEA, Manuel J. "La Conselleria de Sanitat i Assistència Social de la Generalitat Republicana a través de la Ley de Bases de 5 de abril de 1934 y de la Ley de Coordinación y Control Sanitarios Públicos de 26 de junio de ese año". A: *Revista de Política Social*, 1982; 134, p. 73-86.
19. Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya (DOGC). Decret del 28 d'Agost de 1936, núm. 243 del 30 d'agost de 1936, p.1258.
20. HERVÁS PUYAL, Carlos. *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra; 2004.
21. TORRES PENELLA, Carme. "Ochenta años después. Enfermeras en la Guerra Civil española (1936-1939)". A: GARCÍA MARTÍNEZ, Antonio Claret; GARCÍA MARTÍNEZ, Manuel Jesús; GALLEGRO CAMINERO, Gloria; HERNÁNDEZ SERRA, Rosa María. *Poder e influencia de las enfermeras en la Historia*. Palma de Mallorca: Col·legi Oficial d'Infermeria de les Illes Balears, 2018. p. 261-278.
22. DOMÍNGUEZ ALCÓN, Carmen. "La infermera dels anys quaranta". A: *La infermeria a Catalunya*. Barcelona: Ediciones Rol, 1981. p. 121-133.
23. Ibídem, p. 109-119.
24. TORRES, Carme; RAMIÓ, Anna. "Contingències d'infermeria en els centres sanitaris de Barcelona durant la Guerra Civil". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2020; 73: 115-132.
25. Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya (DOGC). Dissabte, 12 juny 1937, Núm. 163.
26. SECRETARÍA DE ALUMNOS DE ENFERMERÍA. *Libro de registro de expedientes de enfermeras 1927-1937-38*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1938.
27. NASH, Mary. *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Barcelona: Taurus, 2022. 358 p.
28. FREIDSON, Eliot. "La teoría de las profesiones: estado del arte". A: *Perfiles educativos*, 2001; 23: 28-43.
29. FERNÁNDEZ, Jorge A. "Elementos que consolidan el concepto profesión. Notas para su reflexión". A: *REDIE. Revista Electrónica de Investigación Educativa*, 2001; 3: 23-39.
30. VALLS, Roser. "Valentia y determinación. Carme Barrull Torrella". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 80-86. (Colección Hospitalidad; 2).
31. VALLS, Roser. "Y surgió el amor: Victoria Santamaría Palacios". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 111-117. (Colección Hospitalidad; 2).
32. RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. "Adelantada a su tiempo: Cándida Sala Llanes". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 163-173. (Colección Hospitalidad; 2).

33. RODERO, Virtudes; VIVES, Carmen. "A pesar de la oposición familiar: Carmen Casas Godessart". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 133-139. (Colección Hospitalidad; 2).
34. HODGSON, Agnes; PARDO LANCINA, Víctor; KEENE, Judith. *A una milla de Huesca. Diario de una enfermera australiana en la Guerra Civil española*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 2005. 448 p.
35. VALLS, Roser. "Realidad y ficción: María Sans Moyà". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 118-123. (Colección Hospitalidad; 2).
36. VALLS, Roser. "A pesar de las dificultades externas: Guadalupe Cussó Mendia". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 140-147. (Colección Hospitalidad; 2).
37. Guide to the Fredericka Martin Papers. Box 9, Folder 51. New York University: Tamiment Library/Robert F. Wagner Labor Archives.
38. DE URQUIDI, Mary Bingham. *Misericordia en Madrid*. México D.F.: Costa-Amic, 1975. 497 p.
39. ALMERINDA, Domingo. "Asistencia y gestión: Ramona Gurnés Costa". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 87-93. (Colección Hospitalidad; 2).
40. PATAI, F. "Heroines of the good fight. Testimonies of U.S. volunteer nurses in the Spanish Civil War, 1936-1939". A: *Nurs Hist Rev*, 1995; 3: 79-104.
41. ROLDÁN, Aurora. "Deber humanitario: Pilar de Viala Barrera". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 158-162. (Colección Hospitalidad; 2).
42. WILLIAMS, Alun Menai. *From the Rhondda to the Ebro: the story of a young life and its survival in the first half of the 20th century*. Pontypool, UK: Warren & Pell Publishing., 2004. 184 p.
43. RAMIÓ, Anna. "Queria empezar a volar y me cortaron las alas: Ana Viñas Puig". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 71-79. (Colección Hospitalidad; 2).
44. JACKSON, Angela. "El Ebro". A: *Para nosotros era el cielo. Pasión, dolor y fortaleza de Patience Darton: de la Guerra Civil española a la China de Mao*. Barcelona: Ediciones San Juan de Dios, 2012. p. 109-122.
45. TORRES, Carme. "Deber cumplido: Emilia Santaolalla Coromina". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 124-129. (Colección Hospitalidad; 2).

46. TORRES, Carme. "Futuro truncado: Alegria Royo Grañena". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 97-110. (Colección Hospitalidad; 2).
47. TORRES, Carme. "Altruismo: Antònia Palacín Roqué". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 148-157. (Colección Hospitalidad; 2).
48. VALLS, Roser. "Más allá de la profesión: Trinidad Gallego Prieto". A: RAMIÓ, Anna; TORRES, Carme. *Enfermeras de guerra*. Esplugues de Llobregat: San Juan de Dios, Campus Docent, 2015. p. 118-123. (Colección Hospitalidad; 2).
49. MIRÓN-GONZÁLEZ, Rubén. "La enfermería en el exilio republicano español de 1939 a Francia: una aproximación para su estudio". *Dynamis* [Granada], 2020;40 (1) p.49-65.